

Kuruluşundan Günümüze Pakistan Dış Politikasında Afganistan ve İki Ülke Arasındaki İlişkiler

Mohammad İshak NAZARİ*, Erjada PROGONATI**

Öz

Pakistan'ın 1947'de bağımsızlığını ilan etmesi bölgede bir dizi soruna yol açmıştır. Bu sorunların biri de Afganistan ve Pakistan arasındaki sınır anlaşmazlığıdır. İki ülke arasındaki Durand Hattı uluslararası toplum tarafından resmi sınır olarak kabul edilse de Afgan hükümeti bu hattı zaman zaman bir sorun olarak görmeye devam etmektedir. Afganistan, tarihi boyunca dış müdahale, iç huzursuzluk ve istikrarsızlık nedeniyle gerilim ve çatışmaların yaşandığı bir ülke olmuştur. Sovyetlerin 1979'da Afganistan'ı işgali sırasında Pakistan dolaylı ya da doğrudan Taliban'ı ve Mücahidin gruplarını desteklemiştir. Bu çalışmanın temel amacı Pakistan'ın Afganistan'a yönelik politikasını analiz etmektir. Çalışmanın temel argümanı, Pakistan'ın Afganistan'a yönelik politikasının "Durand Hattı" ve tarihsel bir sorun olarak görülen "Peştunistan" meselesi çerçevesinde ekonomik ve güvenlik çıkarlarına sahip olduğudur. Bu bağlamda Pakistan'ın Afganistan politikası, Durand Hattı, Hindistan'ın Afganistan üzerindeki etkisi ve ekonomik çıkarları oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Afganistan, Pakistan, Taliban, Durand Hattı, ISI.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası ilişkiler Yüksek Lisans, Öğrencisi, ORCID: 0000-0003-3700-821X, E-mail: meshaqn@gmail.com.

** Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0001-9198-1139, E-mail: erjadaprogonati@sdu.edu.tr.

Nazar, M. İ., Progonati, E. (2023). Kuruluşundan Günümüze Pakistan Dış Politikasında Afganistan ve İki Ülke Arasındaki İlişkiler. *Akademik Açı*, 3(2), s.131-166. doi: 10.59597/akademikaci.1336889

Afghanistan in Pakistan's Foreign Policy and the Relations Between the Two Countries since its Establishment

Mohammad İshak NAZARİ, Erjada PROGONATI

Abstract

Pakistan's declaration of independence in 1947 led to a series of problems in the region. One of these problems is the border dispute between Afghanistan and Pakistan. Although the Durand Line between the two countries is recognized as the official border by the international community, the Afghan government continues to see this line as a problem from time to time. Throughout its history, Afghanistan has been a country of tension and conflict due to foreign intervention, internal unrest and instability. During the Soviet invasion of Afghanistan in 1979, Pakistan indirectly or directly supported the Taliban and Mujahidin groups. The main purpose of this study is to analyze Pakistan's policy towards Afghanistan. The main argument of the study is that Pakistan's policy towards Afghanistan has economic and security interests within the framework of the "Durand Line" and the historical issue of "Pashtunistan". In this context, Pakistan's Afghanistan policy, the Durand Line, India's influence on Afghanistan and economic interests constitute the core of the study.

Keywords: Afghanistan, Pakistan, Taliban, ISI, Durand Line.

Giriş

Afganistan, gerek coğrafi konumu ve gerekse yer altı zenginlikleri ile tarih boyunca büyük güçlerin işgaline maruz kalmıştır. 1747 yılından bu yana Afganistan, bölgesel ve küresel güçlerin rekabetine sahne olmuş ve büyük güçlerin bölge üzerindeki politikalarından olumsuz etkilenmiştir. Bu bağlamda Afganistan, İngiltere, SSCB ve ABD gibi büyük güçlerin işgal girişimine maruz kalmış, hiçbir zaman savaş ve çatışma eksik olmamıştır. Bununla birlikte ülkenin sahip olduğu coğrafi konumu, etnik çeşitlilik ve iktidar mücadelesi dış müdahaleyi ve büyük güçlerin bölge üzerindeki politikalarını kolaylaştırmaktadır. Bu çerçevede 19. Yüzyıl boyunca “Büyük Oyun” olarak adlandırılan, İngiltere ve Rusya arasındaki rekabette, Afganistan adeta iki büyük gücün arasına sıkışmış bir şekilde tampon bölge görevini görmüştür. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra İngilizlerin, Hindistan Yarımadası’ndan çekilmeye karar vermesiyle, 1947 yılında Hindistan ve Pakistan olmak üzere iki ayrı devlet kurulmuştur. İngilizlerin Güney Asya’dan çekilmesi ve Pakistan’ın yeni bir bağımsız devlet olarak ortaya çıkması, birtakım sorunlara yol açmıştır. Pakistan, Afganistan ile Peştunistan ve Durand Hattı üzerindeki sorunlarla anlaşmazlık yaşarken, diğer yandan Hindistan ile Keşmir sorunu nedeniyle anlaşmazlık yaşamıştır. Bu bağlamda Pakistan’ın, Afganistan ve Hindistan’a karşı güvensizlikle yaklaşımı ve zaman zaman yaşanan çatışmalar nedeniyle, ikili ilişkileri olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca Afganistan, Pakistan’ın Birleşmiş Milletlere üyeliğinin oylamasında ret oyu kullanmıştır. Pakistan kurulduktan sonra, yukarıda bahsi geçen meseleler nedeniyle Afganistan ile sağlıklı ve uzun vadeli bir

işbirliği içerisinde olamamış ve iki ülke arasındaki ilişkiler her zaman gerginlikle devam etmiştir. Bu doğrultuda Pakistan, 1947'den bu yana gerek Durand Hattı ile Peştunistan meselesi gerekse güvenlik ve ekonomik çıkarları nedeniyle, Afganistan'da istikrarlı ve güçlü bir hükümetin kurulmasından yana olmamış ve ülkenin iç işlerine karışarak istikrarsızlığa neden olmuştur.

1947'de Pakistan kurulduktan sonra, Afganistan ile yaşadığı sorunlarla birlikte, Keşmir sorunu da Pakistan'ın Afganistan politikasında önemli bir rol oynamıştır. Soğuk Savaş yılları boyunca Afganistan Doğu Bloğuna yakın dururken, Pakistan ise gerek Afganistan ile gerekse Hindistan ile yaşadığı sorunlar ve rekabeti gereği tercihini Batı Bloku'ndan yana kullanmıştır (Burget, 2013, s.61). Bu çerçevede Pakistan'ın Afganistan'a yönelik politikasının, güvenlik ve ekonomik çıkar temelinde oluştuğunu ifade edebiliriz.

Bu çalışmada, kuruluşundan günümüze Pakistan'ın Afganistan politikasının, iki ülke arasındaki tarihsel sorun olan Durand Hattı ve Peştunistan meselesi çerçevesinde güvenlik temelli olduğu kadar, ekonomik ve bölgesel çıkarların olduğu hipotezini öne sürmektedir. Bu açıdan Pakistan'ın Afganistan politikası tarihsel veriler ışığında incelenmiştir. İlaveten Pakistan'ın kuruluş süreci ve ISI-Taliban arasındaki ilişkilere kısaca değinilmiştir.

Afganistan'ın Kısa Tarihçesi

Günümüz Afganistan'ın kuruluşu, 1747 yılında Nadir Afşar'ın ölümünden sonra, Kandahar'da toplanan aşiret reislerinin, dokuz gün süren toplantısının ardından Ahmet Han Abdal'nin Şah olarak ilan edilmesiyle

gerçekleşmiştir (Gubar, 2005, s.368). Afganistan, 19. yüzyıl boyunca “Büyük Oyun” olarak adlandırılan, İngiltere ve Rusya arasındaki rekabette adeta iki büyük gücün arasına sıkışmış bir biçimde tampon bölge haline getirilmiştir. 1919 yılında Kral Emanullah Han’ın tahta çıkışı ile “Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı” başlamış ve İngilizlerin yenilgisi üzerine Kral Emanullah Han, Ravalpindi Antlaşması’nı imzalayarak, 1919 yılında Afganistan’ın bağımsızlığını resmen ilan etmiştir (Karakaya, Nazari, 2022, s.145). Genç, aydın ve reformcu kişiliğiyle bilinen Kral Emanullah Han, 1923 yılında Afganistan’ın ilk Anayasası başta olmak üzere, modern anlamda ilk defa iletişimden ticarete, eğitimden sağlığa ve savunmadan güvenliğe kadar, birçok alanda reformlar gerçekleştirmiştir. Devlet yönetiminde gerçekleştirilen bu reformlara ilave olarak, kültürel ve sosyal alanında uygulamaya çalıştığı yeni reformlar muhafazakâr kesim ile din adamlarının tepkisini çekmiş ve 1929 yılında başlayan isyanlar sonucu Emanullah Han, ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır (Batoor, 2018, s.16). Emanullah Han’ın ülkeyi terk etmesiyle yönetimi ele geçiren Baçe-Sakav lakabıyla bilinen Habibullah Kelekânî, dokuz ay gibi kısa bir süre iktidarda kalabilmiştir. Ancak, bu kargaşa ortamını fırsat bilen Muhammed Nadir Şah iktidarı ele geçirerek kısa sürede ülkede istikrarı sağlamıştır. Ancak, Muhammed Nadir Şah’ın 1933 yılında bir suikasta kurban gitmesiyle, yerine oğlu Muhammed Zahir Şah geçmiştir (Karakaya, Nazari, 2022, s.145; Batoor, 2018, s.16). Muhammed Zahir Şah, 1933 yılında küçük yaşta tahta çıkmış ve 1973 yılına kadar, ülkeyi monarşiyle yönetmiştir. Ancak, Zahir Şah’ın küçük yaşta olması nedeniyle devlet işleri ile pek ilgilenmemiş, devleti onun adına amcaları yönetmiştir. Afganistan’da bu dönemde başbakanlık vazifesini sırasıyla; 1933-

1946 yılları arasında Muhammed Haşim Han, 1946-1953 yılları arasında Şah Mahmut Han ve 1953-1963 yılları arasında ise Muhammed Davut Han yürütmüştür (Karakaya, Nazarı, 2020, s.145). Muhammed Haşim Han, başbakanlığı döneminde Batı ile ilişkileri geliştirme yolunu seçerek, Nisan 1936'da ABD ile Dostluk Antlaşması imzalamış. Ardından 29 Ağustos 1936'da üçüncü kez SSCB ile Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşmasını yenilemiştir (Yegin, 2015, s.20). Bu yıllarda tarafsızlık politikasını sürdüren Afganistan, özellikle Soğuk Savaş döneminde, Batı ve Doğu Bloku olarak ayrılan iki kutuplu dünya düzeninde, ABD'nin Afganistan'a karşı mesafeli duruşu, bu ülkeyi SSCB ile yakınlaşmaya zorlamıştır. ABD'nin Afganistan'a karşı mesafeli duruşunun temel nedeni, o dönem İran'ın ABD yanlısı bir rejim tarafından yönetiliyor olmasıyla, 1947 yılında kurulan Batı Bloku destekli Pakistan olarak görülmektedir (Naimi, 2016, s.768-769).

Bu dönem Afganistan, benimsediği tarafsızlık ve müdahale etmeme politikası ile yeni diplomatik ilişkiler kurarak ikili ilişkilerini geliştirmek istemiştir. Ancak, 1947 yılında İngilizlerin Hindistan Yarımadası'ndan çekilmesiyle, bağımsız bir devlet olarak Pakistan'ın kuruluşu birtakım sorunları beraberinde getirmiştir. Pakistan kurulduktan sonra Zahir Şah, Pakistan sınırları içerisinde kalan Peştunlar için özerklik istemiş, ancak bu durum Zahir Şah ile amcası Muhammed Haşim Han arasında görüş ayrılığına neden olmuştur. Böylece Zahir Şah'ın Peştunistan yaklaşımına karşı olan Haşim Han görevinden istifa etmiş ve yerine kardeşi Şah Mahmut Han geçmiştir. Şah Mahmut Han, Zahir Şah ile benzer bir yaklaşımla Pakistan Peştunlarının özerkliğini talep etmiş. Böylece Afganistan-Pakistan ilişkileri bozulmuş ve iki ülke arasında sınır çatışmaları yaşanmıştır (Yegin, 2015, s.20).

1953 yılında Şah Mahmut Han'ın sağlık sorunları nedeniyle istifa etmesi üzerine yerine geçen Muhammed Davut Han, tarafsız bir dış politika izlemesine rağmen, o dönem Batı Bloku destekli Pakistan'a karşı SSCB'nin yanında yer almıştır. Bu durum Afganistan ve Pakistan arasındaki soğuk savaşı şiddetlendirmiş ve tekrar sınır çatışmalarına yol açmıştır. Ayrıca bu dönem Afganistan'da Davut Han, ilk kez uygulamaya konan "beş yıllık kalkınma planı" ile ülkenin altyapı hizmetlerine ağırlık vererek, dış politikada Pakistan'ı destekleyen ABD ve İngiltere'ye karşılık, SSCB ve Hindistan ile yakın ilişkiler kurarak, SSCB'den ekonomik ve askeri yardım almıştır. Ayrıca SSCB, Davut Han'ın Peştunistan politikasına destek mahiyetinde, 120 milyon dolar kredi sağlamış ve Afganistan'ın ilk beş yıllık kalkınma planı SSCB'nin yardımıyla başlatılmıştır. Ancak, bu dönem Davut Han'ın Peştunistan meselesindeki tavrı, sosyal ve siyasi alanındaki sorunlarla birlikte, Zahir Şah ve Davut Han arasındaki görüş ayrılıkları, Davut Han'ın görevinden uzaklaştırılmasına neden olmuştur (Karakaya, Nazarı, 2022, s.146; Yegin, 2015, s.21). Davut Han sonrası, 1963-1973 yılları arası Başbakanlık görevini sırasıyla; Yusuf Han, Haşim Meyvandval, Nur Ahmet İtimadi, Zahir Han ve Musa Şefik yürütmüştür (Batoor, 2018, s.18).

Muhammed Davut Han, 17 Temmuz 1973'te Zahir Şah'ın İtalya'da olduğunu fırsat bilerek iktidarı ele geçirmiş ve ardından Krallığın kaldırıldığını ve Cumhuriyetin kurulduğunu ilan etmiştir (Oğuz, 2001, s.86). Böylece iktidara gelen Muhammed Davut Han, hem başkanlığı hem de başbakanlığı eline geçirmiştir. Ancak, Davut Han'ın bu iktidarı uzun sürmemiştir. 1978 yılında yapılan karşı bir darbe ile iktidardan indirilerek bütün aile fertleriyle birlikte öldürülmüştür. Böylece Nisan 1978 darbesi

sonrası iktidarı ele geçiren, SSCB yanlısı Afganistan Demokratik Halk Partisi (ADHP) başat siyasal güç olarak Afganistan Demokratik Cumhuriyeti'ni kurmuştur (Sander, 1989, s.417). Bu dönem kırsal kesimlerde sosyal değişime karşı başlayan silahlı mücadele ve Hafizullah Emin ile Nur Muhammed Taraki arasındaki iktidar mücadelesi, SSCB'nin Afganistan'ı işgali ile sonuçlanmıştır. Böylece SSCB'nin desteğiyle yönetimin başına Babrak Karmal gelmiştir. Ancak, rejim karşıtı direniş de çeşitli mücahit gruplarının SSCB işgaline karşı mücadeleye girişmesiyle yoğunlaşmıştır. Bu dönem ABD, Çin, Pakistan, İran ve Suudi Arabistan direniş gruplarına para ve silah yardımı sağlamıştır. 1980'li yılların ortalarında Sovyetler Birliğı'nin başına geçen Mihail Gorbaçov'un, Sovyet askerlerinin Afganistan'dan çekileceğini duyurmasının ardından, 1989 yılında SSCB Afganistan'dan tamamen çekilmiştir. Ancak, mücahitlerin Necibullah hükümetini devirmek için harekete geçmesiyle, ülke yavaş yavaş iç savaşa doğru sürüklenmiş ve 1992 yılında Kabil'in mücahitler tarafından ele geçirilmesi sonucu son komünist hükümette devrilmiştir (BBC, 2009). SSCB'nin Afganistan'dan çekilmesiyle oluşan güç boşluğu, Mücahitler arasındaki artan iktidar mücadelesi ile yaşanan görüş ayrılıkları ve etnik farklılığa dayalı anlaşmazlıklar Afganistan'daki istikrarsızlığın giderek büyümesine neden olmuştur. Bu süreçte iç savaşın devam etmesi, ekonomik ve siyasi çatışmalarla birlikte merkezi otorite sağlanamamıştır. Merkezi otoritenin sağlanamamasıyla her grup ülkenin farklı bir bölgesini kontrol etmeye başlamıştır. İç savaşın sürekliliğı, ekonomik sorunlar ve mücahitler arasında birliğin sağlanamaması, Taliban'ın ortaya çıkmasında en önemli iç etkenler olarak görülmektedir. Böylece 1994 yılında Kandahar'da ortaya çıkan Taliban

(Naimi, 2019, s.55). Mücahitlerin bütün çabalarına rağmen çok hızlı bir biçimde Kandahar, Gazne ve Afganistan'ın güney bölgelerini ve Kabil'in yakınlarına kadar ele geçirmiştir. Ardından 1995'te Herat ve 1996'da Kabil'i de ele geçirerek ülkenin büyük bir kısmında kontrolü sağlamıştır. Böylece Afganistan, 2001'de ABD ve koalisyon güçlerinin müdahalesine kadar Taliban tarafından yönetilmiştir (Yegin, 2015, s.29-30). 1996-2001 yılları arası Taliban iktidarı dönemi Afganistan, adeta El-Kaide gibi terör örgütleri için önemli bir sığınak haline gelmiştir. Bu çerçevede SSCB'nin Afganistan'ı işgali sırasında mücadele eden Usame Bin-Ladin 1988 yılında El-Kaide terör örgütünü kurmuş ve daha sonra tekrar Afganistan'a dönerek 1996 yılında küresel cihat ilan etmiştir. 1998 yılında ABD'nin Tanzanya ve Kenya'daki büyükelçiliklerine saldırı düzenleyen El-Kaide, 11 Eylül 2001'de Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon'a yönelik yapılan terör saldırıları sonrası, (Karakaya, 2020, s.150-151). 11 Eylül terör saldırılarının faili olarak görülmüştür. Böylece El-Kaide terör örgütünün Afganistan'da barındığı iddiası ile Taliban rejiminden, El-Kaide lideri Usame Bin Ladin'i teslim etmesini istemiş, Ancak Taliban yönetiminden olumlu bir cevap alamayan ABD, 1373 sayılı Güvenlik Konseyi kararını kendisine Afganistan'a müdahale etme yetkisi verdiğini iddia ederek Afganistan'a askerî harekât düzenlemiştir (Kanat, 2010, s.2790).

ABD ve koalisyon güçlerinin Afganistan'ı işgali sonrası, Afganistan'dan çıkarılan El-Kaide örgütü, ilk küresel terör örgütü olarak kabul edilmiş ve "küresel terörizm" kavramı daha sık kullanılmaya başlanmıştır (Karakaya, 2020, s.150-151). Ayrıca 11 Eylül saldırıları sonrası, ABD başkanı George W. Bush'un deyimi ile "küresel terörizm karşı savaş"

dönemi başlamış ve küresel bir terör örgütü olarak, El-Kaide açısından da bir dönüm noktası olmuştur. El-Kaide'nin yanı sıra günümüz Afganistan'da, özellikle 2015 yılında Taliban ile barış ve müzakere sürecinin başlamasıyla etkisini artıran IŞİD'in Horasan Kolu, hem koalisyon güçlerine hem de Taliban'a karşı mücadele yürütmüştür. Ancak, ABD'nin Afganistan'dan çekilmesi sonrası, Taliban'ın IŞİD'e karşı savaştan bir yapı haline gelmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır (Karakaya, 2021, s.234). Ancak, IŞİD'in Afganistan'daki varlığı 1990'li yılların sonlarına kadar uzanmaktadır. Bu bağlamda IŞİD, ilk olarak ortaya çıktığı 1999'dan günümüze kadar farklı isimler almış ve 2014 yılında Musul'un işgali edilmesi ve hilafetin ilanı ile birlikte "İslam Devleti"ne dönüşerek propagandasını bu yönde yapmaya başlamıştır. Bu çerçevede IŞİD Horasan Grubu'nun her ne kadar 2015 yılında Afganistan'da kuruluşunu duyurmuş olsa da IŞİD'in kuruluşu Ebu-Musab El-Zerkavi'nin 1999 yılında Afganistan'da kurduğu Tevhit ve Cihat Örgütüne kadar uzanmaktadır (Karakaya, 2019, s.159).

Pakistan'ın Kuruluş Süreci

İngilizlerin, Hindistan da varlık göstermeye başlamaları 16. Yüzyıla kadar uzanmaktadır (Sonar, 2020, s.24). Ancak, Hindistan bölgesine ilk olarak Portekizliler gelmiştir. Portekizlilerin bölgedeki varlıkları başlamadan kısa bir sürede bitmiştir. Bunun temel nedeni ise Portekizliler, ticari olarak üstünlük kazanmak için bölgedeki diğer tüccarları donanma güçlerini kullanarak durdurma yoluna girişmeleri ile Hindistan da dini değiştirmeye yönelik bazı girişimlerde bulunmalarından kaynaklıdır. Bu durum hem Hintli hem de Müslüman yöneticileri huzursuz etmiştir. Böylece Hintli yöneticilerin

İngilizlerden ve Hollandalılardan destek alarak Portekizlilerle mücadeleye girişmesiyle, Portekizliler Hindistan'daki faaliyetlerden vazgeçerek faaliyetlerini Batı'ya kaydırmıştır (Erçin, 2017, s.112). Bu dönem birçok Avrupa devleti Hindistan'da varlık göstermeye çalışmış, ancak hiçbiri İngilizler kadar başarılı olamamıştır. İngilizlerin Hindistan'a ilgisi 16. yüzyılın sonlarına doğru Kaptan Drak'ın dünya gezisinde Ümit Burnu'nu dolaşması ve beraberinde iyi bir ganimetle geri dönmesi, İngilizlerin Hindistan'a ilgi göstermesine neden olmuştur (Bulut, 2003, s.82-83). İngilizler, ilk başta Hindistan'a ticaret bahanesiyle gelmiş, ancak zamanla hem ticari hem de askeri bakımından güçlenerek bütün Hindistan'a yayılmaya başlamıştır. 18. yüzyıldan itibaren İngilizlerin sömürgesi haline gelen Hindistan, 1857 yılında meydana gelen isyandan, İngilizler Müslümanları sorumlu tutmuştur (Güner, 2007, s.147). Ancak, İngilizlerin Müslümanlara karşı düşmanca kin beslemesi yeni bir şey olmadığı gibi İngilizlerin temel gayesi Müslümanları zayıflatarak ekonomik, siyasal ve kültürel haklarından mahrum bırakmaktır. Ayrıca İngilizler bununla da kalmamış, Hinduları Müslümanlara karşı kıskırtarak kin ve nefret beslemesi için elinden geleni yapmıştır. Bununla birlikte Hindu milliyetçiliğini güçlendirmek için bazı dernekler faaliyete geçirmiş ve Hindu milliyetçiliğine önderlik ederek tek bir din ve kültüre dayalı ortak Hindu ulus bilinci oluşturmaya çalışmıştır. Daha sonra, dil çatışması yanı Urduca-Hintçe sorunları ile birlikte Hindu-Müslüman çatışması bambaşka bir boyuta çevrilmiştir. İngilizler Hindu milliyetçiliğini güçlendirerek onları kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Bu sayede gerginlikleri ve isyanları kaldıracabileceklerini düşünerek Hinduların toplumsal sorunlarını konuşabilecekleri bir dernek kurulmasının öngörülmesi sonucunda, 1885

yılında (İndian National Congress) kurulmuştur (Bulgur, 2016, s.40-41). Daha önce meydana gelen Müslüman-Hindu çatışması ve bu partinin kurulmasıyla birlikte, Müslümanlara karşı ters düşen kararlar alınmaya başlanmıştır. Buna karşılık Müslümanlar da kendi haklarını, çıkarlarını, kaderlerini ve siyasetini belirlemek için Müslüman temsilciler bir araya gelerek 1906'da Hindistan Müslümanlar Birliği'ni kurmuştur. Müslümanlarla Hindular arasında sürekli çatışmaların, şiddetin ve ayrımcılığın devam etmesi, Müslümanlar da kendilerine has özgür bir İslam devleti kurma düşüncesini uyandırmıştır. Dolayısıyla bu sorunların tek çözüm yolu, bağımsız bir İslam ülkesinin kurulması olarak görülmüş, bu fikir Mevlânâ Muhammed Ali ve Muhammed Ali Cinnah gibi liderleri tarafından da savunulmuştur (Bulgur, 2016, s.42-43). Bağımsız bir İslam devleti kurma düşüncesi, aslında Hindistan halkının İslamiyet'i kabul etmelerinden itibaren başladığını söylemek mümkündür. Çünkü kökenleri aynı olmasına rağmen Hindistan'a İslamiyet'in gelmesi ve bazı Hinduların İslamiyet'i kabul etmesi ile birlikte, Hindular ve Müslümanlar arasında ayrımcılık, şiddet ve ötekileştirme düşünceleri gün geçtikçe artmaya başlamıştır. Bundan dolayı bu iki toplum aynı yaşam alanında, birlikte hoşgörü içerisinde yaşamlarını devam ettiremeyeceklerini anlamışlardır. Bu yüzden Müslümanlar her zaman kendilerine özgü bağımsız bir İslam devleti kurma ümidi ile yaşamışlar (Şahbaz, 2019, s.30-31). Bütün bu çatışmalarla birlikte giderek artan bağımsızlık istekleri ve Hindular ile Müslümanlar arasındaki gerginliğin giderek artması sonucu, ülkenin peki çok bölgesinde çatışmalar meydana gelmeye başlamıştır (Güner, 2007, s.147).

Birinci Dünya Savaşı sırasında Hindularla birlikte hareket eden Müslümanlar, 1924 yılında hilâfetin kaldırılmasıyla, Hindularla aralarının

açılması ve bağımsızlık taleplerinin yoğunlaşmasıyla, Hindistan Kongresi yeni bir Anayasa taslağı hazırlayarak, eşit haklara sahip Hindistan vatandaşlığı teklifini götürmüştür. Ancak, Müslümanlar Hinduların çoğunlukta olduğu böyle bir sistemin işleminin mümkün olmayacağını dile getirerek bunun yerine nüfusa dayalı özerk bölgelerin kurulması gerektiği ileri sürmüştür. Böylece Hindular ve Müslümanlar arasında fikir ayrılığının yaşanması ve akabinde ikinci dünya savaşının ortaya çıkmasıyla birlikte, Hindistan'ın savaşta sağlayacağı katkının karşılığı olarak bağımsızlık isteyen kongre partisinin istekleri reddedilmiştir. Bu esnada 1940 yılında Lahor'da Müslümanlar Birliği Partisi toplantısında ilk kez bağımsız bir İslam devleti olarak Pakistan ismi ortaya atılmıştır. Müslümanların nüfusça fazla olduğu bölgelerde ayrı bir devlet çatısı altında toplanması gerektiği fikri konuşulmuştur (Güner, 2007, s.147). Böylece 1940 yılında Müslüman liderler tarafından Hindular ve Müslümanlar olmak üzere, iki ayrı devlet kurulması gerektiğinin tekrar gündeme getirilmesiyle, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, İngiltere'nin ekonomik olarak zayıflaması ve Hindistan sömürgesinin sürdürülemez hale gelmesiyle, 1947 yılında Hindistan'ın bağımsızlık bildirgesini onaylamıştır. Böylece Hindistan'ın ikiye bölünmesi ile yeni bir bağımsız devlet olarak 14 Ağustos 1947 tarihinde Pakistan tarih sahnesine çıkmıştır (Çamkerten, 2020, s.66). Ancak, İngilizlerin Hindistan Alt Kıtası'ndan çekilinceye kadar ortaya çıkmayan birtakım sorunlar, Pakistan kurulduktan sonra ortaya çıkmış ve günümüze kadar devam etmiştir.

Pakistan-Afganistan İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi

Afganistan ve Pakistan mezhep, din ve dil gibi birçok açıdan birbirine yakın olmalarına rağmen Pakistan'ın kuruluşundan bu yana, iki ülke arasında istikrarlı ve uzun vadeli bir ilişki kurulamamıştır. Bu çerçevede Afgan hükümetinin Durand Hattı konusunda daha Pakistan'ın kurulmasından önceki dönemlerde konunun ciddiyetini göz önünde bulundurularak ele alması gerekirken, Afgan hükümeti bu konuda hiçbir girişim de bulunmamıştır. Bu konuda gerek İngiliz hükümeti ile gerekse bağımsızlık mücadelesi veren Kongre ve Müslümanlar Birliği Partisi ile iletişim kurmaya yanaşmamıştır. Böylece İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, İngilizlerin bölgeden çekilmesi sonucu bağımsızlık elde eden Pakistan'ın Birleşmiş Milletlere üyeliğinin oylamasında, Afganistan ret oyu kullanmıştır. Ancak, ertesi gün ret oyunu geri çekerek Pakistan'ı resmen tanımıştır. Afganistan, Pakistan'ın bağımsızlığını tanınmasıyla iki ülke arasında siyasi ve diplomatik ilişkilerin önü açılmış ve bu çerçevede karşılıklı elçilerin gönderilmesi ve resmi temsilciliklerin açılmasıyla diplomatik ilişkiler başlamıştır (Aziz, 2018, s.8). Dönemin başbakanı Şah Mahmut Han, Durand çizgisi ile Pakistan tarafında kalan Peştunların kendi kaderlerini tayin etme hakkı verilmesi konusunda İngiliz hükümetine başvurarak Peştun-Beluçların bağımsızlığını veya Afganistan'a katılmaları talep etmiştir. Ancak, İngiliz hükümeti 1893 yılında çizilen Durand Hattının resmi ve uluslararası sınır olarak kabul ettiğini ileri sürerek olumsuz karşılamıştır. Bu süreçte Pakistan'daki Peştunlar Abdul Gaffar Han liderliğinde, Peştunistan meclisini kurma talebinde bulunmuştur. Bu duruma Afgan yönetimi olumlu bakarken, Pakistan hükümeti olaya sert tepki vererek müdahale de bulunmuştur. Pakistan uçaklarının bölgeyi ve Afganistan topraklarını bombalaması sonucu

23 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu olay sonucu ilişkiler iyice kötüleşmiş ve 1949 yılında Afganistan Milli Meclisi yeni bir bildiri yayınlayarak Durand Hattını tanımadığını ve ilgili tüm anlaşmaların da geçerliliğinin olmadığını ilan etmiştir. Böylece iki ülke arasındaki Durand Hattı anlaşmazlığı nedeniyle, ticari ve diplomatik ilişkiler kısa bir süre durdurulmuştur (Aziz, 2018, s.9).

ABD'nin arabuluculuğu ile iki ülke arasındaki ilişkiler, 1955 yılında tekrar normalleşme sürecine girmiş ve büyükelçiliklerin tekrardan açılması ile diplomatik ilişkiler başlamıştır. Bu dönem Askeri savunma gücünü artırmak isteyen Afganistan, ABD'den askeri ve ekonomik yardım talebinde bulunmuş, ancak olumlu bir cevap alamamıştır. ABD'nin askeri ve ekonomik yardım talebini ret etmesiyle yüzünü Moskova'ya çeviren Afgan yönetimi, SSCB'den önemli miktarda askeri ve ekonomik destek sözü alarak ilişkilerine yeni bir boyut kazandırmıştır (Aziz, 2018, s.10). Afganistan ve Pakistan arasında 1960'lı yıllarda ilişkilerin kötüleşmesi sonucu iki ülke arasındaki ticari ve diplomatik ilişkiler dahil bütün sınır kapılarının kapatılmasıyla ilişkiler tamamen durma noktasına gelmiştir. Peştunistan meselesi, ekonomik kriz ve iç sorunlarla birlikte Davut Han ve Zahir Şah arasındaki fikir ayrılıkları, 1963 yılında Davut Han'ın istifa etmesine neden olmuştur. Böylece Davut Han'ın istifa etmesiyle birlikte, Zahir Şah yeni bir Anayasa ve parlamentonun yeniden açılması ile birtakım demokratik haklarla iç politikada yeni reform programı başlatmıştır. Ayrıca Pakistan ile ilişkileri tekrar normalleştirerek ticari, ekonomik ve diplomatik ilişkileri yeniden tesis etmiş ve Pakistan ile ilişkilerine zarar verecek herhangi bir olumsuz girişimde bulunmamıştır (Shakir, 2020, s.57). Ancak, 1973'te Davut Han iktidara geldikten sonra, bahse konu iki ülke arasındaki anlaşmazlık konusunu

tekrardan gündeme getirmiş ve bu yöndeki siyasetini devam ettirmiştir. Böylece Afganistan-Pakistan arasındaki ilişkilerin iyice gerginleşmesiyle, Davut Han Birleşmiş Milletler genel sekreterine Pakistan'daki Peştun ve Beluçların haklarının ihlal edildiğine dair bir yazı yazarak Birleşmiş Milletlerin müdahale etmesini talep etmiştir. Ancak, olumlu bir sonucun alınamaması ile SSCB'nin Afganistan iç siyasetindeki etkisinin artması ve Davut Han Hükümetine karşı İslami isyanların başlamasıyla, Davut Han SSCB etkisinden kurtulmak için Batı yanlısı bir dış politika izleyerek Pakistan ile olan gerginliği azaltılmak ve dostane ilişkiler kurularak ilişkileri geliştirmek istemiştir (Aziz, 2018, s.14-15). Ancak, 27-28 Nisan 1978 tarihinde gerçekleştirilen askeri darbe sonucu Davud Han iktidardan indirilerek öldürülmüştür. Davud Han sonrası, hükümeti kuran Nur Muhammed Taraki, Durand Hattını tanımadığını ve Pakistan hükümetine karşı özgürlük mücadelesi veren Peştunların bağımsız Peştunistan hareketini desteklemeye devam etmiştir (Dashti, 2015, s.43). 1978 yılındaki Komünist darbe ve ardından başlayan iç sorunlar, SSCB'nin Afganistan'ı işgali ile başlayan direniş ve birçok Afgan direniş liderlerinin Pakistan'a sığınması ile iki ülke arasındaki çatışmacı rekabette Pakistan bir adım öne geçmiştir. SSCB'nin Afganistan'ı işgali ve son komünist hükümetinin yıkılmasıyla birlikte, Afganistan'daki iç savaş, Pakistan'ın Afganistan'da etkisini ve nüfuz alanını genişletmesine imkânı sağlamıştır. Ayrıca bu dönemde Peştunistan ve Durand Hattı gibi meseleler tamamen kenara bırakılmış ve Taliban yönetimi dönemi dahil uzunca bir süre bahse konu iki ülke arasındaki sorunlar gündeme gelmemiştir (Burget, 2013, s.65).

2001 sonrası, Peştunistan meselesi açık bir devlet politikası olarak Hamit Karzai yönetiminin gündeminde yer almasa da Durand Hattı konusundaki yaklaşımı ve tavrı açık bir şekilde görülmektedir. Bu konuda 2011 yılında Afganistan devlet başkanı Karzai, bir basın toplantısında Pakistan ile ilişkiler üzerine Durand Hattı ile ilgi soruya; bu konuda tavrının net olduğunu ve Durand Hattını hiçbir zaman tanımayacağını ifade etmiştir. Ayrıca 2013 yılında Pakistan güçlerinin sınır ihlali etmeleri nedeniyle çıkan çatışma sonrasında açıklama yapan Karzai, Pakistan'ı Durand Hattı nedeniyle Afganistan'ın içişlerine karışmakla suçlayarak, Durand Hattını iki ülke arasında bir sınır olarak kesinlikle kabul edilemeyeceğini bir kez daha vurgulamıştır. Ancak, Pakistanlı yetkililer ise Pakistan'ın gündeminde böyle bir sorunun olmadığını ifade ederek, bu meselenin 120 yıl önce çözüme kavuştuğunu açıklamıştır (Burget, 2013, s.65). Karzai yönetimi dönemi Afganistan ve Pakistan ilişkilerinde her ne kadar bahse konu meseleler gündeme gelmiş olsa da bu dönem daha çok Taliban, terör, uyuşturucu ve karşılıklı basın açıklamalarıyla yapılan suçlamalarla ikili ilişkiler olumsuz etkilenmiştir. Özellikle Taliban'ın Pakistan tarafından desteklendiği ileri sürülerek Afganistan'da istikrarsızlığa neden olduğu tezi savunulmuştur. Bu kapsamda Hamit Karzai 13 yıllık iktidarı boyunca 20 kez Pakistan'a ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaretlerin temel amacı, ikili ilişkilerin geliştirilmesi, Afganistan'da barış ve güvenliğin sağlanması için Pakistan'ın Taliban'ı müzakereye teşvik edilmesidir (Dashti, 2015, s.71-73-80).

Son olarak 2014 yılında iktidara gelen Muhammed Eşref Gani Ahmedzai, Pakistan ile yeni sayfa açarak ilişkileri geliştirmek istemiştir. Bu doğrultuda iki ülke arasındaki ortak işbirliğine ve terörizmin her iki ülke için

tehdit olduğunu vurgulayarak iki ülke arasındaki ortak sınırları yönetecek bir sistemin kurulması konusunda karar alınarak, daha çok Taliban ile barış görüşmeleri üzerinde durulmuştur (Aziz, 2018, s.95).

Pakistan'ın Afganistan Politikası

Pakistan kurulduğundan bu yana ağırlıklı olarak askeri rejimlerle yönetilmiş, ülkede sıklıkla iktidar değişse de ordu iç ve dış politikada belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda Pakistan'ın yetmiş yıllık siyasal yaşamında askeri yönetimler, başkanlık sistemi, yarı başkanlık ve parlamenter sistemi olmak üzere pek çok değişiklikler yaşanmıştır. Ülkenin kurucu lideri Muhammed Ali Cinnah, Pakistan'ın dış politikasını "tüm uluslarla karşı dostça ve iyi niyetli" olarak ilişki kurulacağını ifade etmiştir (Çamkerten, 2020, s.4). Ancak, Pakistanlı liderin bu iyi ve yapıcı dış politika söylemlerin yanında, Pakistan'ın 1947 yılında bağımsızlığını elde etmesiyle birlikte, dört kara komşusundan üçü ile sınır anlaşmazlığı yaşamıştır. 1949 yılında kurulan ve Çin'in tarihi mirasına sahip çıkan Çin Halk Cumhuriyeti, McMahon Hattını tanımadığı gibi Kadım Çin coğrafyasına ait olduğu gerekçesiyle, 1950 yılında Tibet'i işgal etmiştir. Böylece hem Hindistan hem de Pakistan ile sınır anlaşmazlığı yaşamıştır. Yaşanan sorunlar nedeniyle, 1954 yılında ÇHC ve Hindistan arasındaki bir anlaşma imzalanmışsa da gerginlik devam etmiş, ancak Pakistan ile ÇHC, McMahon sınırını kesinleştirmek için 1959 yılında başlatılan görüşmeler sonucu, 1963 yılında Pakistan ve ÇHC Arasındaki imzalanan anlaşmayla çözüme kavuşturulmuştur. Böylece Pakistan-ÇHC arasındaki ilişkiler sürekli olarak geliştirilmiş ve ilişkiler stratejik ortaklığı ile günümüze kadar devam etmiştir

(Mermer, 2018, s.13-14). Pakistan'ın Afganistan ile olan sınır anlaşmazlığı ise 19. Yüzyılda, İngiliz sömürgesi altında olan Hindistan ve Afganistan arasındaki sınırı kesinleştirmek için İngilizler, Afganistan Emiri Abdurrahman Han'a kabul ettirilerek 1893 yılında belirlenen Durand Hattı anlaşmazlığıdır. İngilizler tarafından çizilen sınır Afgan yönetimi tarafından Afganistan'ın "doğal sınırları" içerisinde kabul edilen bölgelerin Kuzeybatı sınır Eyaleti Hindistan'a bırakılmıştır. Ancak, 1947 yılında İngilizlerin bölgede çekilmesi ve Pakistan'ın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkması ile Durand Hattı tekrar gündeme gelmiştir (Burget, 2013, s.62). Bu doğrultuda Pakistan kurucu liderleri, Afganistan ile İslami kimlik temelinde iyi komşuluk ilişkileri kurma konusunda istekli olmuşlar ve bağımsızlığın ilanından kısa bir süre sonra, Muhammed Ali Cinnah, "iki kardeş devlet arasındaki ilişkinin devam etmesini istediğini ifade ederek iki ülke arasındaki ilişkinin güçlü ve kalıcı dostluklardan biri olabilir". Şeklinde ifade ederken, başbakan Liyakat Ali Han, sınır meselesi konusunda Hükümetle görüşmeyi teklif ederek (Avaıd, Fatıma, 2013, s.59). Pakistan'ın "uluslararasıdaki ideolojik çatışmalarda yer almayacağını" belirtmiştir. Bununla birlikte Muhammed Eyüp Han ise "Pakistan'ın güvenliğine, özgürlüğüne ve ilerlemesine önem veren güçlü dostlar ile ilişkiler kurulacağı" şeklinde ifade etmiştir (Çamkerten, 2020, s.4). Ayrıca Zülfikar Ali Bhutto da benzer bir yaklaşımla, "Afganistan'ın Müslüman bir komşu ülke olduğunu ve sebeple her konuda iyi ilişkiler içinde olmak istediklerini" bir kez daha vurgulamıştır (Avaıd, Fatıma, 2013, s.59). Bununla birlikte 2001 sonrası, Hamit Karzai Pakistan ve Afganistan'ı "ikiz kardeş", Hindistan'ı da "büyük dost" olarak nitelendirmiştir (The Economic Times, 2011). Buna karşılık Pakistan

başbakanı Navaz Şerif ise “Afganistan düşmanları Pakistan dostları olmaz” diyerek taraflar arasında bir yakınlaşma isteği dile getirilmiştir. Ancak, Pakistan’ın kuruluşundan itibaren bu tür iyi niyet ve iyi ilişki kurma açıklamaları ve birçok ikili görüşmelere rağmen ikili ilişkiler sorunlu olmuştur (Çamkerten, 2020, s.5). Bu doğrultuda Pakistan’ın Afganistan’a yönelik politikasını ve ikili ilişkileri etkileyen temel faktörler birçok başlık altında incelenebilir: birincisi, 1947’den sonra Pakistan’ın Hindistan’dan ayrılması ile iki ülke arasındaki Keşmir sorunu taraflar arasında anlaşmazlığa neden olmuştur. Bu sebeple Pakistan, Hindistan’ı kendisine bir tehdit olarak görmektedir; ikincisi, Afganistan ve Pakistan arasındaki Peştunistan ve Durand Hattı nedeniyle yaşanan sınır anlaşmazlığıdır. Ancak Soğuk Savaşı sonrası, ilave olarak Taliban sorunu, terör ve güvenlik sorunları ile ilişkiler olumsuz etkilenirken, diğer yandan Pakistan’ın Hindistan ile olan çatışmacı rekabeti ve ekonomik çıkarları söz konusudur.

Pakistan’ın Afganistan politikasının temelini güvenlik ve ekonomik çıkarlar oluşturmaktadır. Pakistan 1947 yılındaki bağımsızlığından itibaren Keşmir sorunu nedeniyle Hindistan’ı kendisine bir tehdit olarak algılamaktadır. Bu bağlamda Pakistan, Hindistan’dan algıladığı bu tehdide yönelik Afganistan’ı “stratejik derinlik” sağlayan bir coğrafya olarak Afganistan üzerinde kontrol sağlamak istemektedir. Böylece olası bir sıcak çatışmaya yönelik Afganistan’ı geri çekilerek kendini toparlayabilecek bir coğrafi derinlik olarak görmektedir. Pakistan’ın bu politikası, özellikle General Ziya Ül-Hak döneminde Afganistan, Hindistan ve Keşmir’e yönelik politikalarında kullanılabilir ve terör örgütlerinin barınabileceği güvenli bir coğrafya olarak düşünülmüştür (Çamkerten, 2020, s.132). 1947 yılında

İngilizlerin bölgeden ayrılması ve Pakistan'ın bağımsızlığına kavuşmasıyla, Afgan yönetimi günümüz Pakistan'ın Kuzeybatı eyaletinde yaşayan Peştunlara bağımsızlık vermek veya Afganistan'a katılmasını gerektiğini düşünürken, İngilizler böyle bir seçenek sunmayarak Hindistan veya Pakistan'a katılmalarını teklif etmiştir. Böylece halkın büyük bir kısmının Müslüman olmasıyla nedeniyle Pakistan'a katılma kararı alınmıştır. Buna karşılık Afgan hükümeti, bölgenin hem etnik hem de tarihi gerekçelerle kendisine ait olduğunu iddia ederek iadesini talep etmiştir. Ancak, Pakistan tarafı bu sorunun 1893 yılında imzalanan anlaşmayla çözüme kavuştuğunu, uluslararası toplum tarafından da kabul edilen resmi bir sınır olduğunu ve hiçbir şekilde taviz vermeyeceğini savunmaktadır. Bu kapsamda Pakistan'ın en büyük endişesi, bahse konu bölge nüfusun büyük bir kısmının Peştun olmasıdır. Bu nedenle olası bir özerklik, Peştunistan'ın kurulması veya Peştunların yaşadıkları bölgelerin Afganistan'a katılarak büyük Afganistan devletinin kurulması, Pakistan açısından ulusal güvenliğine, toprak bütünlüğüne tehlike arz eden ve ciddi sorunlar doğurabilecek bir potansiyel tehdit olarak görmektedir (Dashti, 2015, s.29). Dolayısıyla Afganistan'ın bahse konu ayrılıkçı grupları desteklemesini güvenlik tehdidi olarak algılayan Pakistan'ın, güçsüz bir Afganistan politika gütmesine neden olmuştur.

Afganistan, tarih boyunca bölgesel ve küresel güçlerin rekabetine sahne olmuştur. Bunlardan biri de Hindistan ve Pakistan arasındaki çatışmacı rekabettir. İki ülke yetmiş yılı aşkın Keşmir sorunu nedeniyle çatışma halindedir. Afganistan her zaman olduğu gibi bu iki ülke arasındaki çatışmanın da kurbanı olmuştur. Bu konuda Ahmet Raşit şöyle diyor; "Kabil'in Yolu Keşmir'den Geçiyor" yanı Hindistan ve Pakistan arasındaki

Keşmir sorunu çözüme kavuşmadan Afganistan'da barışın olmayacağı şeklinde yorumlanmaktadır. Dolayısıyla Keşmir'in tamamen Hindistan'ın kontrolüne geçmesi, bu ülkenin Afganistan ile sınır komşusu olduğu ve Orta Asya'ya açılan bir pencere olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca Pakistan'ın Çin ile olan kara ulaşımı kesilecektir. Bununla birlikte Hintli uzmanlar, ABD ile Taliban arasındaki anlaşmanın Afganistan'ı Pakistan ve Taliban'a teslim ettiğine inanmaktadır (Shahidi, 2019). Hindistan bağımsızlığından bu yana, Orta Asya ülkeleriyle herhangi bir coğrafi sınırı bulunmamakla birlikte, Orta Asya Hindistan açısından hayatı öneme sahiptir. Orta Asya'nın stratejik önemi, Soğuk Savaş yıllarında Hindistan'ı Orta Asya'ya yakınlaşmaya zorlamıştır. Böylece günümüze kadar, Hindistan'ın Rusya ile olan yakın ilişkileri dış politikasının hep sabit bir halkası ola gelmiştir. Zira bölgenin Afganistan, Pakistan ve Çin'e coğrafi olarak yakınlığı, Hindistan'ın güvenlik çıkarlarıyla uyumlu olarak, bu ülkeyi barış ve istikrarın tesis edilmesinde rol almaya yöneltmiştir. Dolayısıyla Hindistan'ın gerek Soğuk Savaş dönemi gerekse SSCB'nin dağılması sonrasında, Orta Asya'da ortaya çıkan güç boşluğu, mezhepsel gerilimler, etnik ve iç çatışmalar gibi istikrarsızlık faktörleri Hindistan'ın güvenlik kaygılarını artmıştır. Ayrıca ÇHC ile Pakistan'ın yayılmacı siyaseti Hindistan'ı çeşitli güvenlik normları ve silahlanma hareketine sokmuştur. Böylece bölge ülkeleriyle terörle mücadele ve teknik yardım konusunda ikili anlaşmalar imzalayarak, Orta Asya'da Pakistan ve Çin'e karşı bir denge oluşturmaya çalışmıştır. Ancak, 11 Eylül olayları sonrası, ABD ve Koalisyon güçlerinin Afganistan'a yönelik askeri hareketi ve ardından gelen gelişmeler Hindistan'ın yeni bir yaklaşımla yeni ittifaklar kurmasına olanak sağlamıştır (Aras, Kandemir, 2023, s.162). Bu

bağlamda uluslararası ilişkilerde, bir dış politika kavramı olarak ilk kez 1980'li yılların sonunda Amerikalı siyaset bilimci Joseph Nye tarafından kullanılan yumuşak güç kavramı (Aras, Sayın, 2022, s.12) çerçevesinde Hindistan, 2001 sonrası Afganistan'da nüfuzunu artırmış ve iyi ilişkiler kurarak Afganistan'ın en yakın müttefiklerinden biri haline gelmiştir.

Pakistan, Soğuk Savaş dönemi boyunca radikal İslamcı akımları, mücahitleri ve daha sonrasında Taliban'ı desteklemiştir. Ancak, 2001'de ABD'nin Afganistan'da teröre karşı savaşında ABD'nin yanında oluşunu açıklayarak, 2001 sonrası Afganistan ile yeni bir sayfa açan Pakistan, Afgan hükümetine her türlü baskıyı yaparak Durand Hattını kabul ettirmeye çalışmıştır. Ancak, yukarıda bahsedildiği gibi ne Karzai hükümeti döneminde ne de önceki dönemlerde Durand Hattı iki ülke arasında resmi bir sınır olarak kabul görmemiştir. Ayrıca Pakistan 1947'de bağımsızlığını kazandıktan sonra, Keşmir sorunu ve Afganistan ile olan sınır anlaşmazlığı nedeniyle Hindistan ve Afganistan arasındaki yakınlaşmadan endişelenmiştir. Zira Hindistan ve Afganistan uzun süredir iyi ilişkiye sahip olsalar da ortak bir sınır çizgisine sahip değiller. Ayrıca Hintli yetkililer her zaman Afganistan'da barış ve istikrardan yana olmuşlardır. Hem ortak bir sınırın olmaması hem de Pakistan'ın iki ülke arasındaki ilişkileri ve Hindistan'ın Afganistan meselelerinde önemli bir etkiye sahip olmasını engellemiştir. Hindistan özellikle 2001 sonrası, Afganistan'da ekonomik kalkınma, altyapı, insanı yardım ve yatırımları ile Afganistan'da olumlu bir imaj kazanmış ve yumuşak gücünün gelişmesinin önünü açmıştır. Ancak, Pakistan defalarca, Hindistan'ın Pakistan'ın Beluçistan eyaletindeki ayrılıkçı gruplara yardım etmek için Afganistan'ın güney bölgesinde terör merkezleri oluşturduğunu

ve Pakistan'ın güvenliğini bozduğunu iddia etmiştir. Ancak, bu iki ülke arasındaki çatışmacı rekabette ve Afganistan'da daha fazla nüfuz elde etme yarışı, yalnızca Afganistan'ın güvenliğine ve istikrarına gölge düşürmektedir (Beyani, 2020). 1947'deki bağımsızlığından günümüze kadar nüfusu ve ekonomisi istikrarlı bir şekilde büyümeye devam eden Hindistan'ın, birincil önceliği; sosyo-ekonomik açıdan kalkınmak, bu hedefin sürdürülebilmesi için askeri açıdan güvende olabileceği bir bölgesel istikrar arayışı içerisinde olarak geleneksel anlamda geniş çaplı bir savunma politikası izlemektedir. Ayrıca Çin ve Pakistan ile artan çatışmacı rekabet ve düşmanlıklar, Hindistan'ı sürekli savaş ve tehditleri önlemeye yönelik strateji geliştirmeye itmektedir (Aras, Kandemir, 2023, s.6). Bununla birlikte Hindistan ekonomisi, son yirmi yıldaki istikrarlı büyümesi ile dünyanın en hızlı büyüyen büyük ekonomisi haline gelmiştir. Bu kapsamda 25 Eylül 2014'te ulusal ve çok uluslu şirketleri Hindistan'da ürün üretmeye teşvik etmek için, Hindistan hükümeti tarafından, iş yapma kolaylığını artırarak, üretimi iyileştirmek ve endüstriyel kalkınmaya geniş biçimde destek sağlamak amacıyla "Make in India" girişimi başlatılmıştır.(Aras, 2017, s.22).

Sonuç olarak Pakistan'ın Afganistan'daki temel amacı; Durand Hattı ve Peştunistan meselesi gibi sorunları gündeme getirmemekle birlikte, Peştunistan oluşumuna engel olmaktır. Bunun için de ya güçsüz, istikrarsız bir Afganistan ya da kendi kontrol altında tutabileceği bir hükümettir. Ayrıca Hindistan'ın Afganistan'daki nüfuzunu engellemek İslamabad'ın stratejik çıkarlarından biridir. Dolayısıyla Hindistan ve Afganistan arasındaki yakın işbirliği ve Pakistan tarafından kabul edilemez durumdur.

Pakistan'ın Afganistan politikasındaki bir diğer amacı; ekonomik çıkarlarıdır. Afganistan, Pakistan'ın en büyük ticaret ortağı olarak Pakistan ürünlerinin ikinci büyük ihracatçısıdır. Ayrıca Afganistan deniz ticaretini Pakistan ve İran üzerinden gerçekleştirmektedir. Bunun dışında iki ülkenin bir diğer iş birliği ve ortaklık alanı da Türkmenistan doğalgazının Afganistan'dan Hindistan'a ulaşması planlanan (TAPI) doğalgaz boru hattı projesi ile birlikte, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Afganistan ve Pakistan arasındaki elektrik enerji hattı projesine ayrı bir önem vermektedir (Çamkerten, 2020, s.144-146). Orta Asya'nın bol ve büyük ölçüde kullanılmayan enerji rezervleri, küresel ve bölgesel güçler arasındaki rekabeti körüklemektedir. Afganistan ve Pakistan coğrafi olarak Orta Doğu ve Orta Asya'nın enerji zengini ve enerji koridoru üzerinde yer almaktadır. Ayrıca Hindistan ve Çin gibi enerji ihtiyacı olan ülkeler Afganistan ve Pakistan'da ekonomik olarak büyüme potansiyeline sahipken, Pakistan'ın da ekonomik durumunu iyileştirmek için enerjiye ihtiyacı var, yukarıda ifade edildiği gibi TAPI projesi Pakistan açısından hayati öneme sahiptir. Bununla birlikte Çin'in Kuşak ve Yol Girişiminin en önemli ayağını olan Pakistan-Çin Ekonomik Koridoru, Pakistan'ın ekonomik kalkınmasına büyük katkılar sağlayacağı öngörülmektedir (Beyani, 2020). Son olarak Afganistan'da ABD destekli Afgan hükümetinin çöküşü ve Taliban'ın yeniden iktidara gelmesiyle en çok ilişkileri olumsuz etkilenen ülke Hindistan'dır. Hindistan son yirmi yılda Afganistan'a önemli yatırımlar yaparak nüfuzunu artırmıştı. Ancak Taliban'ın yeniden iktidara gelmesiyle Taliban hükümetinin Hindistan ile ilişkilerini ne düzeyde geliştireceği belirsiz olmakla birlikte olası işbirliği ve yakınlaşma Pakistan'ı yeni arayışlara itecektir. Ayrıca Taliban ve Hindistan

arasındaki karşılıklı güvensizlik başta olmak üzere aşılması gereken birçok zorluklar bulunmaktadır.

Pakistan'ın Afganistan Politikasında ISI ve Taliban

Inter-Services Intelligence (ISI), Pakistan İslam Cumhuriyeti'nin ana İstihbarat servisedir. 1947 yılında Pakistan ve Hindistan arasındaki savaşta istihbarat bürosu ve askeri istihbarat arasındaki koordinasyonu sağlamak amacıyla kurulmuştur. Pakistan'ın seçilmiş hükümetini yöneten bir istihbarat servisi olarak Pakistan'ın "Derin Devleti" olarak kabul edilmektedir. ISI'in sloganı "inanç, birlik, disiplin"dir (Aydın, 2020). 1977 yılında Pakistan ordusu General Ziya-Ül Hak liderliğinde bir darbe gerçekleştirmiştir. Böylece iktidarı ele geçiren General Ziya-Ül Hak, ülkedeki tüm muhalif siyasi Partileri kapatarak muhalifleri zindana atmıştır. Cemaatlere ve dini kuruluşlara serbestlik tanıyarak ülke de İslamlaştırma reformunu başlatarak dini konulara ağırlık vermiştir. Ülkeye İslami bir kimlik kazandırmak için okul müfredatını tamamen değiştirmiştir. Bu dönemde Afganistan'da yaşana sorunlar, 1978 yılında gerçekleşen darbe ve ardından SSCB'nin Afganistan'ı işgali, Pakistan'ın Afganistan'a doğrudan nüfuz etmesine imkân sağlamıştır. Bu çerçevede Pakistan'da kurulan mülteci kamplarla birlikte, mücahitler için de eğitim kampları kurulmuştur. CIA'nın maddi desteği ile kurulan bu kamplarda mücahitlere her türlü silah, askeri, bomba ve dövüş teknikleri gibi eğitimler verilmiştir. Bu eğitim kampları, bizzat Pakistan ordusu ve askeri istihbarat teşkilatı olan ISI'nın denetimi altında yürütülmüştür (Oğuz, 2021, s.289). 1970'de Doğu Pakistan'ın (şimdiki Bangladeş) kaybının ardından Pakistan, Hindistan'dan ve büyüyen Peştun milliyetçiliğinden algıladığı

tehdide karşı koymak için, Keşmir ve Afganistan'da kullanılabilir militan olarak İslamcı gruplara önemli yatırımlar yapmıştır. 1980'lerde SSCB'nin Afganistan'ı işgaline karşı mücahit grubunun desteklenmesinde etkili olmuş ve daha sonra Taliban'ın ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır (Woldman, 2010, s.3).

Pakistan'ın iç ve dış politika yapımında ve karar almada merkezi istihbarat teşkilatı olan ISI önemli bir rol oynamaktadır. Bu doğrultuda Pakistan'ın Afganistan politikasında da belirleyici etkiye sahip olan ISI, 1994 yılında kadar Gülbiddin Hikmetyar'ı desteklerken, 1994 yılında Taliban'ın ortaya çıkması ve başarısı ile Afganistan stratejisinde değişikliğe giderek yeni Afganistan siyasetini Taliban üzerinden kurmuştur. Bununla birlikte, daha önce sol hükümeti devirmek için kullanılan askerler, Taliban'ın ortaya çıkmasıyla Pakistan'a göç etmek zorunda kalmıştır. Bu askerlerin daha sonra, ISI tarafından Taliban hareketine katılımı sağlanmıştır. Bu konuda Hikmetyar, bir röportajında ISI'yi 1660 eski komünist rejim askerini Taliban'a katmakla suçlamıştır (Habibyar, 2018: 84-88). Ayrıca Şubat-Mayıs 2010 tarihleri arasında, dokuz Taliban saha komutanıyla yapılan röportajlara dayanarak yayınlanan, London School Of Economics (LSE) yazarı Martt Waldman, *The sun in the sky: the relationship between Pakistan's ISI and Afghan insurgents*, adlı çalışmasında Taliban-ISI arasındaki ilişkiyi en güçlü kanıtlarla ortaya koymuştur. Bu doğrultuda "Taliban komutanlarına göre ISI hareketi yönetiyor", ve "Hem Taliban hem de Hakkanî grupları sığınak sağladığını, finansman, mühimmat, eğitim ve malzeme anlamında büyük destek sağladığını söylüyor. Kendi deyimiyle bu 'gökyüzündeki güneş kadar açık.'" (Woldman, 2010, s.1-2). Martt Waldman, Taliban ve Pakistan

istihbaratı arasındaki ilişkinin “sınırlı veya ara sıra verilen desteğin çok daha ötesinde geçiyor”, diyerek ikisi arasında daha kapsamlı bir işbirliği olduğuna dikkat çekmektedir. ISI'nin Taliban'a daha önce tahmin edilenden çok daha büyük miktarda fon ve eğitim sağladığının altını çizerek, hem stratejik hem de operasyonel düzeyde Taliban'ın liderliğini kapsayacak şekilde sağlandığı ifade etmektedir. Bununla birlikte Martt Waldman, Taliban'ın bazı yerel komutanlarıyla görüşmelerinde komutanların bazıları ISI ajanlarının Taliban'ın yüksek konsey toplantılarına da katıldıklarını ifade ederek, Taliban'a desteğinin “ISI'nin resmi politikası” olduğu ileri sürülmektedir (Woldman, 2010, s.1-5).

Pakistan, yukarıda ifade edildiği gibi Taliban hareketine her anlamda destek sağlamıştır. Bunu Taliban'ın saha komutanları da doğrulamıştır. Ayrıca Taliban komutanları şunları iddia etmiş: “Eğer biri ISI'nin Taliban'ı desteklediğini veya kontrol ettiğini reddediyorsa, o kişinin zihinsel bir sorunu var demektir, tüm planlarımız ve stratejimiz Pakistan'da yapılıyor ve askeri operasyonlar veya diğer faaliyetler için adım adım bize getiriliyor”. Güneyli Taliban komutanları, başka bir Taliban grubun doğrudan ISI tarafından desteklendiğine işaret ederek, sivillere, okullara, kurumlara ve dini liderlere yönelik eylem ve saldırın arkasında ISI'nin olduğunu iddia etmiştir (Woldman, 2010, s.10-12). Ayrıca Taliban'ın saha komutanlarından bazıları, hem Taliban'ın için de hem de Afgan hükümetinde, ISI ajanlarının olduğunu iddia ederek, “emirleri eski ISI yetkilileri ve sirajeddin Hakkani'den oluşan komuta grubundan alıyor”, diyerek Afgan Ulusal güçlerine, Afgan Hükümetine ve Amerikalılarla çalışan kim varsa saldırı emri aldıklarını ifade etmiştir (Woldman, 2010, s.18). Taliban-ISI ilişkisi her ne kadar karşılıklı

yarara dayanıyor olsa da ISI'nın Taliban üzerinde baskın bir etkisi vardır. Zira Taliban, finansal, eğitim, lojistik, barınma, stratejik geliştirme, istihbarat, mühimmat gibi her anlamda ISI'ya ihtiyacı vardır.

Yerel komutanlar Pakistan'ın Taliban'a desteğinin Hindistan'ın Afganistan'daki etkisini kırmayı amaçladığını ifade etmiştir. Bu doğrultuda Pakistan güvenlik teşkilatının, Hindistan'ın Afganistan'daki etkisini baltalamaya yönelik karşıt grupları desteklediği iddia edilmektedir. Afganistan'ın eski istihbarat şefi Emrullah Salih, Reuters haber ajansına verdiği demeçte; ISI'nın Afganistan'daki "yıkım manzarasının bir parçası" (Burch, 2010), olduğunu ifade ederek Pakistan'ı Taliban liderlerine güvenli evlerde barındırmakla suçlamıştır. Pakistan ise bu iddiaları her zamanki gibi yalanlamıştır (BBC, 2010). Ancak, 29 Şubat 2020 tarihinde Taliban ve ABD arasında "Afganistan'a Barış Getirme" anlaşmasının imzalanmasıyla, Afganistan'da Taliban 15 Ağustos 2021 tarihinde kontrol tamamen ele geçirmiştir. Taliban'ın geçici hükümeti oluşturma sürecinde, ISI Başkanın Kabil'e beklenmedik ziyareti tesadüf değildir. Ayrıca Uzmanlar, ISI başkanın beklenmedik ziyaretini her şeyden evvel sembolik bir mesaj olarak başta Hindistan olmak üzere herkese karşı Afganistan'ı kontrol etme rekabetini kazandığı zaferi olarak yorumlanmaktadır (BBC, 2021). Sonuç olarak ISI ve Taliban arasındaki ilişki ve işbirliği her zaman tartışma konusu olmuştur.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, İngilizlerin Hindistan Yarımadası'ndan çekilmeye karar vermesiyle, Hindistan, Pakistan ve Afganistan arasında çözülmesi imkânsız birtakım soruları bölgede bırakarak

ayrılmıştır. Bu sorunlar Hindistan ve Pakistan arasındaki Keşmir sorunu ile Afganistan ve Pakistan arasındaki Durand Hattı anlaşmazlığıdır. Bu anlaşmazlıkların temel nedeni ile bugüne kadar gelmesi ve bu ülkeler arasındaki çatışmanın, anlaşmazlığın, gerginliğin ve olumsuz ilişkilerin temel nedeni İngilizlerin bölgeden ayrılırken bölgenin coğrafi koşulları, tarihi ve etnik yapısına göre bir sınır hattının belirlememiş olmasından kaynaklı olduğu görülmüştür. Pakistan'ın kuruluşundan itibaren iki ülke arasında hiçbir zaman sağlıklı ve uzun vadeli ekonomik, ticari, siyasi, kültürel ve diplomatik ilişki ve işbirliği sürdürülememiştir. İki ülke arasında Peştunistan ve Durand Hattı nedeniyle sorunlar yaşanmaktadır. Bahse konu bu sorunlar Soğuk Savaş dönemi boyunca ikili ilişkiler başta olmak üzere diğer ülkelerle olan ilişkileri de olumsuz etkilemiştir. Bu kapsamda Afganistan daha çok Sovyetler Birliği ve Hindistan ile yakın ilişki içerisinde olmuş, Pakistan ise daha çok Batı yanlısı bir politika izlemiştir. Ayrıca Sovyetler Davut Han'ın Peştunistan politikasını da desteklemiştir. İki ülke arasındaki en yüksek gerilim Muhammed Davut Han, döneminde yaşanmıştır. Davut Han'ın başbakanlığı döneminde en sert politikaların uygulanması Pakistan tarafından ciddi bir tehdit olarak algılanmış ve iki ülke arasındaki ticari ve diplomatik ilişkiler dahil her türlü ilişki askıya alınmıştır. Zira Pakistan Durand Hattı ve Peştunistan meselesinin Afganistan tarafından güçlü bir şekilde gündemde tutmasını, kendisine ciddi anlamda güvenlik tehdidi olarak görmektedir. Bu sebeple Pakistan kuruluşundan itibaren Afganistan'ın güçlenmesini istemediğinden dolayı, Afgan hükümetine karşı dolaylı olarak çeşitli muhalif gruplarını desteklemiş ve bölgede istikrarsızlığa neden olmuştur. Bahse konu iki ülke arasındaki Durand Hattı, Zahir Şah

döneminden günümüze kadar hiçbir Afgan hükümeti tarafından resmi bir sınır olarak tanınmamış ve zaman zaman bir sorun olarak gündeme getirilmiştir. Afganistan hükümeti, Pakistan'ın Birleşmiş Milletlere üyeliğinin oylamasında ret oyu kullanmıştır. Ayrıca Afgan hükümeti zaman zaman Pakistanlı ayrılıkçı grupları teşvik ederek destek olmuştur. Soğuk Savaşı döneminden bu yana Pakistan, Afganistan'ı dize getirmek için derin bir sosyo-politik strateji olarak mücahitleri ve Taliban'a büyük yatırımlar yapmıştır. Bu çerçevede Pakistan'da Afganistan'ı zayıflatmak için Kabil yönetimine karşı mücadele eden grupları desteklemiştir. Bu yüzden Pakistan özellikle Hamit Karzai yönetimi boyunca Afganistan'ın iş içlerine karışmak ve Taliban'ı desteklemekle suçlanmıştır. Ancak İslamabad yönetimi bu suçlamaları her zaman reddetmiştir. Ayrıca Karzai 13 yıllık iktidarı dönemi boyunca 20 kez Pakistan'a ziyaret gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte iki ülke ekonomik ve ticari açıdan birbirine ihtiyaç duymaktadır. Afganistan deniz ticaretinde Pakistan ve İran bağlı iken, Pakistan'ın ekonomik kalkınması ve gelişimi ile Orta Asya'ya erişimi Afganistan üzerinden sağlamaktadır. Ayrıca Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi projesinin önemli bir ayağı olan Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru Pakistan'ın ekonomik kalkınması açısından hayati öneme sahiptir. Bu çerçevede iki ülke arasında kalıcı bir barışın sağlanması her anlamda iki ülkenin çıkarına olacaktır. Ayrıca Pakistan, Hindistan'ın Afganistan ile olan yakın işbirliğini kendisine güvenlik tehdidi olarak algılamaktaydı. Ancak, Taliban'ın yeniden iktidara gelmesiyle Pakistan Hindistan'a karşı daha avantajlı bir konuma gelmiştir.

Pakistan, Afganistan ve Hindistan ile yaşadığı sorunları nedeniyle birlikte, Orta Asya enerji kaynaklarına ulaşarak kendi ulusal çıkarlarını,

bağımsızlığını ve arazi bütünlüğünü korumak amacıyla güçlü bir Afgan hükümeti istememektedir. Bu çerçevede Pakistan her zaman Afganistan'a yönelik radikal grupları ve Taliban'ı destekleyerek güçsüz bir Afganistan veya kendi isteklerini kabul ettirebilecek uzlaşya açık ve kontrol altında tutabileceği bir hükümetin kurulmasına yönelik destekler sağlamıştır. Bu çerçevede her iki ülkenin de politikası ulusal güvenliği çerçevesinde şekillenmekle birlikte, iki ülke arasındaki olumsuz ilişkiler Soğuk Savaş dönemi daha çok Durand Hattı ve Peştunistan anlaşmazlığından kaynaklanırken, Soğuk Savaş sonrası iki ülke arasındaki ilişkileri etkileyen temel faktör Taliban, terör ve güvenlik olmuştur.

Kaynakça

Aras, F. Ç., (2017). Process of "Make in India" Initiative Program. *IOSR-Journal Of Humanities And Social Science*, 12(11), 22-26.

Aras, F. Ç., (2023). An Evaluation of India's Central Asian Policy in the Context of Regional Interests. *BILIG*, (105), 159-181.

Aras, F.Ç., Kandemir, E., (2023). Hindistan'ın Savaş Doktrini: Riskler ve Fırsatlar Yeniden Değerlendirmek, *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 12(1), 1-24.

Aras, F.Ç., Sayın A., (2022). Kamu Diplomasisi Bağlamında Rus Diasporasının Rusya Federasyonu Dış Politika Yapım Sürecindeki Etkisi: Orta Asya Örneği, *İN: Uluslararası İlişkiler Tahlilleri* 3, Ed.: Yasemin Ö.E. Siyasal Kitapevi, Ankara.

Avaid, U.J., Fatima Q. (2018). An Analytical Study of Pakistan's Policy Toward Afghanistan Before the Taliban' Rise, *Journal of Political Studies*, Vol. 20, Issue - 2, 2013, 59-89.

Aydın, A. (2020), *Dünyadaki 16 Üst Düzey İstihbarat Teşkilatı, Stratejik Ortak*, 30 Mart, 2020, <https://stratejikortak.com/2020/03/dunyadaki-istihbarat-teskilatlari.html>, (Erişim:30.07.2023).

Batoor, Q. F. (2018). Afganistan'da Cumhuriyetin Kuruluşu, *Anasay Süreli Dergi Yayınları*, (5), 13-31.

BBC, (2009). *Afganistan'ın Kısa Tarihi*, https://www.bbc.com/turkce/ozeldosyalar/2009/08/090812_afghanistan_timeline, (Erişim: 30.07.2023).

BBC, (2010). *BBC News, Pakistani agents 'funding and training Afghan Taliban*, 13 June, 2010, <https://www.bbc.com/news/10302946>, (Erişim:30.07.2023).

BBC, (2021). *سفر غیرمنتظرہ رئیس سازمان استخبارات نظامی پاکستان به کابل*, (Pakistan Askeri İstihbarat Teşkilatı Başkanın Kabil'e Beklenmedik Ziyareti), 4 Eylül, 2021, <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-58448964>, (Erişim:30.07.2023).

Beyani, M.E. (2020). سیاست خارجی پاکستان در قبال افغانستان (Pakistan'ın Afganistan'a Dış Politikası), Hast Sobh, <https://8am.media/pakistans-foreign-policy-towards-afghanistan/>, (Erişim:30.07.2023).

Bulgur, D. (2016). Pakistan Bağımsızlık Hareketi'nin Fikri Arka Planı, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 0(12), 33-43.

Bulut, Y. (2003). Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, oryantalizm ve William Jones, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 3(6), 72-106.

Burch, T. (08 Jun, 2010). Amrullah Salih's interview on his resignation, Grand Trunk Road, <https://grandtrunkroad.wordpress.com/2010/06/08/amrullah-salehs-interview-on-his-resignation/>. (Erişim:25.08.2023).

Çamkerten, İ. (2020). İnşacı Perspektiften Pakistan Dış Politikasında Afganistan Meselesi, *The Turkish Yearbook Of International Relation*, (51), S.1-26.

Çamkerten, İ. (2020). *Pakistan'ın Afganistan Dış Politikasında: İnşacı Bir Dış Politika Analizi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

Dashti, Z. (2015). *Karzai Döneminde Afganistan ve Pakistan İlişkileri (2001-2014)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli.

Erçin, A. (2017). İngiliz Doğu Kampanyası ve Kampanyanın Ticari Faaliyetleri (1600-1858), *Bartın Üniversitesi, Çeşme-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, 4(2), 111-133.

Gubar, M. G. M. (2007). *Afganistan Der Mesir Tarih*, Khawar Yayınları, Kabil.

Güneri, I. (2007). *Pakistan, Güney Asya da bir ülke*, Cilt 34, <https://islamansiklopedisi.org.tr/pakistan>. (Erişim: 25.08.2023)

Habibyar, A. (2018), *Afganistan'ın İstikrarsızlığında Pakistan'ın Etkisi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.

Kanat, S. (2010). Yeni Terörizm-ABD-Orta Asya, *In: Pro.Dr. Fırat Öztan'a Armağan*, 2.Cilt, Turhan Kitabevi, Ankara.

Karakaya, İ. (2019). "Küresel terörizmin dönüşümü: Irak ve Şam İslam devleti (İŞİD) örneği". *Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 38(1), 149-198.

Karakaya, İ. (2020). Terörizm Kavramı, Nedenleri, Çeşitleri Ve Tarihsel Gelişimi Bağlamında El-Kaide Ve İşid Örnekleri, *In: Uluslararası İlişkilerde Güncel Sorunlar*, Ed.: Mehmet S. E., Muharrem E. 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.

Karakaya, İ. (2021). Covid-19 Pandemisinin Küresel Bir Terör Örgütü Olan Irak ve Şam İslam Devletine (İŞİD) Etkileri, *In: Covid-19 Sonrası Dünyada Ekonomik, Radikalleşme ve Terör*, Ed.: Yusuf Ç., Yılmaz U. U. 1.Baskı, Nobel Yayınları, Ankara.

Karakaya, İ., Nazari, M. İ. (2022). Afganistan'da Taliban iktidarı dönemleri (1996-2001 ve 2021 sonrası) ve Afganistan dış politikası, *Karedeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(22), 143-169.

Mermer, C. T. (2018). *Hindistan ve Pakistan İçin Tarihi Kıskanç Keşmir Sorunu*, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Rapor.

Naimi, M.N., (2016). *Afganistan'da İç Savaşın Sebepleri ve Çözüm Yolları*, *In: Günümüz İslam Dünyası'nda Meseleler ve Çözümler*, Ed.: Cezmi B. Vd, Uluslararası Sempozyum, 10-12 Ekim, 2016, İstanbul.

Naimi, M.N., (2022). *Din ve Terör-Taliban Hareketi Üzerine Bir İnceleme*, Karakum Yayınevi, İstanbul.

Oğuz, E. (2001). *Hedef Ülke Afganistan*, Doğan Yayınları, İstanbul.

Sander, O. (1989). *Siyasi Tarih (Birinci Dünya Savaşı'nın Sonundan 1980'e Kadar)*, Ankara İmge Yayınları.

Shahidi, S.A. (2019). نقش قدرت‌های منطقه‌ای در افغانستان پسا امریکا؛ قوام‌گران آرامی یا تغذیه‌گران آناششی؟ (Amerika Sonrası Afganistan'da Bölgesel Güçlerin Rolü; Barışçıl Tutarlılık mi yoksa Anarşi Besleyicileri mi?), Ocak 2019, Hast Sobh, <https://8am.media/the-role-of-regional-powers-in-post-us-afghanistan-calm-connoisseurs-or-anarchist-nurturers/>. (Erişim:30.07.2023).

Shakir, S. (2020). *Taliban ve Peştunistan Sorunlarının Afganistan-Pakistan İlişkilerine Etkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

Sonar, A. Ç. (2020). Ceride-i Havadis Penceresinden Hint İsyanı (1857-1859), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 23-29.

Şahbaz, D. (2019). *İki Ulus Teorisi Işığında Pakistan'ın Kuruluşu ve Bir Sorunsal Olarak Keşmir*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

Times, T.E., (Oct 05, 2011). *Pak 'twin brother', India 'great friend': Hamid Karzai*, <https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/pak-twin-brother-india-great-friend-hamid-karzai/articleshow/10247578.cms>. (Erişim:25.08.2023).

Waldman, M. (2010). *The sun in the sky: the relationship between Pakistan's ISI and Afghan insurgents*. Crisis States working papers series no.2 (no. 18). Crisis States Research Centre, London School of Economics and Political Science, London, UK.

Yegin, A. (2015). *Afganistan'ı Anlama kılavuzu*, I. Baskı, Seta Yayınlar, İstanbul.